

POLÜSEEMIA JA LEKSIKOGRAAFIA

MARGIT LANGEMETS

Üldiselt usutakse, et sõnadel on tähendus – vähemalt üks, aga sageli ka mitu –, et sõnad kirjeldavad või väljendavad midagi, osutavad või vihjavad millelegi. Seda usku toetavad võimsalt sõnaraamatud, mida lehitsetes kipub kergesti tekkima mulje, et mitme tähendusega sõnad moodustavad keele kogu sõnavarast suure osa ja et sõnaraamatutes on enamiku märksõnade all loetletud mitu tähendust (vt näiteks Silk 2004). Teada on ka, et keeled erinevad polüseemia määra poolest: kaldumist polüseemia suunas on täheldatud nii prantsuse kui ka inglise keeles (selle kohta vt nt Koch (2001) ja Èermák (2002)). Käesolev artikkel annab sõnaraamatute võrdluse põhjal ülevaate, kuidas mitmest leksikalisatsioonimallist üks – polüseemia – on esindatud eesti keeles.

Sissejuhatus

Inimeste omavahelises suhtlemises ei kujuta polüseemia endast mingit probleemi, sest õige tähenduse valimist toetab eelkõige kontekst, nii keeleline kui ka pragmaatiline. Tundub lausa, nagu inimesed suudaksid tähendustel vahet teha automaatselt, tuvastades ja häälestades teatavaid korrelatsioone tähenduste võrgustiku ja konteksti vahel, on arvatud isegi, et monoseemsed sõnad on selle võrra vaesemad – ja ehk isegi raskemini omandatavad –, et ei saa välja panna oma täit võimalikku semantilist sisu (Nerlich, Clarke 2003: 12). Keele ökonoomsuse seisukohalt on polüseemia samuti soodne: muidu peaks üldsõnavarana ära õppima kolm korda rohkem sõnu, Fred Karlssoni (2002: 245) järgi umbes 200 000 soome sõna.

Mis on tähendus ja kuidas sellest kinni hakata, seda on lisaks filosoofidele püüdnud määratleda ka lingvistid, enamasti küll filosoofide arutlustele toetudes. Jaan Kaplinski polegi pidanud mõistlikuks „seda midagi” taga ajada, väites, et keel räägib midagi, et keel vaid aitab meil tõeluses orienteeruda, mitte ei kirjelda seda (Kaplinski (a)). Teiselt poolt toetub

keel omaenda struktuurile, mida on vaja uurida, aga semantika on maailma keeleteaduse huvi all olnud hoopis lühemat aega kui muud kihid. Ka eesti keeles on puhta semantikaga tegeldud vähe, kuid viimase kümne aasta sees on olukord muutunud: semantilisel on kirjeldatud teatavaid sõnarühmi, fraseoloogiat, grammatikaliseerumist, luuakse erinevaid tähendussuhetega leksikone (vt lähemalt Hennoste 2003).

Üks tähendusõpetuse keskseid teemasid on polüseemia ehk mitmetähenduslikkus: stoikud panid esimesena tähele, et üks sõna võib kanda mitut tähendust, aga termini *polüseemia* tõi keeleteadusse prantslane Michel Bréal rohkem kui 100 aastat tagasi. Põhiliselt on polüseemia puhul tegeldud sünkroonilise semantikaga ja referentsiaalsete tähendustega (Geeraerts 2002: 33), kuid aeg-ajalt tuletatakse meelde, et see, mis on sünkroonilises plaanis polüseemia, on diakroonilises plaanis uute tähenduste teke.¹ Ka M. Bréal kirjeldab oma teoses „Essai de sémantique” (1887) polüseemiat kui sõnatähenduse (ehk leksikaalsemantilise) muutuse „sünkroonilist külge”, samas piirdub enamik käsiraamatuid polüseemiat määratledes vaid sõnade semantiliste suhete sedastamisega, jättes kõrvale nende tekkepõhjused (Blank 2003: 268). Ilona Tragel väidab, et polüseemia uurimine muutus keeleteadlaste hulgas populaarseks 1980. aastatel koos metafoori ümber pöörleva kognitiivse keeleteaduse tulekuga – ja metafoor on protsess, mille käigus sõnadele sünnib lisatähendusi –, ent ta ei välista ka teooriavälisest huvi, mis põhines mugavasti käsitsetavatel rikkaliku materjaliga korpustel (Tragel 2003: 19, 20).

Lingvistid, arvutilingvistid ja keeletehnoloogid on ühel meelel selles, et polüseemiat ei ole lihtne käsitleda ei semantilistes teooriates ega semantilistes rakendustes. Ainsana tegeleb tähendussuhete *hõlmava* kirjeldamisega leksikograafia. Kuigi tähenduste jagamist ja loetlemist on enamasti peetud juhuslikuks, mis vähemalt kuni 1990ndate aastateni ei ole pretendeerinudki teoreetilisele põhjendatusele (Swanepoel 1994: 12), saab sõnatähenduste empiirilist uurimist siiski alustada sõnaraamatust, mis pakub välja algse hulga sõnatähendusi. Järgmise sammuna tuleks sõnaraamatuandmeid võrrelda (lingvistilise) korpuse andmetega, mida aga Eesti oludes praegu veel usaldusväärset teha ei ole võimalik, sest meil lihtsalt puuduvad vajaliku suurusega tekstikorpused, samuti mugavad ja statistilisi andmeid pakkuvad kasutajaliidesed.

¹ Vt näiteks Arvo Krikmanni konspekti, http://www.folklore.ee/~kriku/RETSEM/MEMO_SwJ.rtf.

Vaatlen kõigepealt võrdlevalt, kui palju on polüseemiat eri keelte sõnakogudes, seejärel kirjeldan „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” toel, mis võtteid kasutatakse sõna tähenduse avamiseks. Viimases osas vaagitakse tüüpilise sõnaraamatusemantika – tähenduste loetlemise – puudusi, nii nagu neid kirjanduses välja toodud on.

Kui palju on sõnaraamatus tähendusi?

Keelte esimesed ükskeelsed sõnaraamatud on üldjuhul väga suure mahuga: inglise „Oxford English Dictionary” (ilmus 128 vihikuna 1884–1928) koosneb pärast täiendamist koguni 20 köitest (1989, umbes 21 tuh lk, 291 500 märksõna²), soome „Nykysuomen sanakirja” 6 köitest (3. trükk 1970, 2500 lk, 201 000 märksõna³), meie „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” 7 köitest (edaspidi EKSS; 5000 lk, 150 000 märksõna) jne. Sõnakasutust iseloomustatakse eelkõige paljude näidete ja pikkade tsitaatide toel, sõnaartikkel sisaldab üldse palju metakeelt, aga rikkalikult on mitmetähenduslike sõnade puhul loetletud ka nende tähendusi: näiteks „Oxford English Dictionary” pikim on 430 (!) eri tüüpi tähendusnüansi-ga verbi *set* sõnaartikkel.⁴ EKSSis on siiani kõige enam põhitähendusi⁵ – 22 – saanud verbid *käima* ja *tõmbama*, aga kui kokku arvata kõik vähegi eristatud tähendused (tähenduste avamise meetoditest tuleb juttu allpool), saame näiteks *käima* tähenduste arvuks 56.

Keelte edaspidiste ükskeelsete sõnaraamatute koostamisel on enam-vähem igal pool silmas peetud mahu vähendamist: tüüpiline on paks, aga siiski kasutajasõbralik üheköiteline seletussõnaraamat, kus eriti palju on ruumi kokku hoitud kasutusnäidete pealt, aga kokku on püütud võtta ka polüseemse sõna tähendusi. Märksõnu on sellises sõnastikus küllalt palju, nende arv jääb enamasti vahemikku 60 000 kuni 100 000. Ajaliselt hõlma-vad need sõnaraamatud üksnes sünkroonilist keelekasutust, alates 1980ndatest on tõhusalt toetunud korpustele. Mida edasi, seda lihtsamaks ja kokkusurutumaks muutuvad algsed seletused, seda napimalt antakse näiteid. Paljud diakrooniliselt olulised seigad võivad uuemates, puht sünkroonilist keelekasutust peegeldavates sõnastikes varju jääda. Kõigi kirja-

² Vt <http://www.oed.com/about/facts.html>.

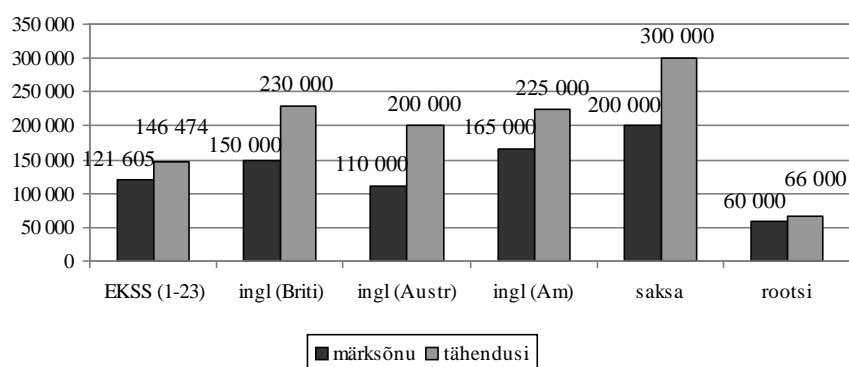
³ Nykysuomen sanakirja. Kolmas painos. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1970. Andmed tiitli pöördel.

⁴ Vt <http://www.oed.com/about/facts.html>.

⁵ Põhitähenduseks on siin ja edaspidi nimetatud „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus” (ja teistes sõnaraamatutes) araabia numbriga tähistatud tähenduse seletusi.

keelte esimesed, teaduslike definitsioonide ja tsitaatidega küllastatud seletavad sõnaraamatud kujutavad endast selles mõttes lausa kullavaramuid.

Tähenduste jagamise ja kokkuvõtmise alused – kui nad üldse on täpselt sõnastatud – on eri sõnastikes ja andmebaasides erinevad ning sõltuvad peale muu ka sõnaraamatu või andmekogu tüübist, püstitatud eesmärgist, kujuteldavast kasutajast, etteantud mahust, ajast jm, seega suures osas keelevälistest asjadest. Järgnev diagramm (vt joonis 1) kujutab märksõnade ja tähenduste suhet eri keelte sõnaraamatutes: EKSSi seni ilmunud osas (23 vihikut, *A–unelus*, 1988–2003), kolmes inglise keele sõnaraamatus – Briti („Concise Oxford Dictionary”, 1990⁶), Austraalia („Macquarie Dictionary”⁷, 1981, 3. trükk 1997) ja Ameerika omas (Webster¹¹⁸) –, suures saksa keele sõnaraamatus (Duden, 2002⁹) ja keskmise suurusega rootsi keele sõnaraamatus („Svensk ordbok”, 1986¹⁰). Kui inglise ja saksa sõnaraamatutes on iga märksõna kohta kesktlubi kaks tähendust, siis eesti ja rootsi keeles ainult napilt üle ühe (täpsemalt: 1,1–1,2). (Mõistagi tuleb nendesse arvudesse suhtuda teatava ettevaatusega, sest – peale EKSSi – pole täit selgust, mis tüüpi tähendusi täpselt silmas peetakse: opereeritud on numbritega, mida pakuvad sõnaraamatute eessõnad või võrguleheküljed.)

Joonis 1. Märksõnade ja tähenduste arv eri keelte sõnaraamatutes

⁶ H. Béjointi (1994: 63) andmed. Vt <http://www.oed.com/>.

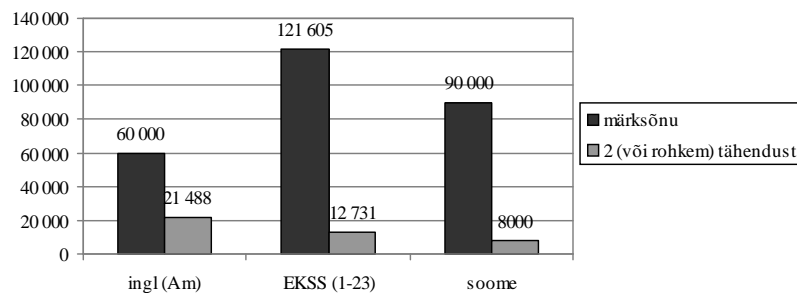
⁷ Vt <http://www.macquariedictionary.com.au/>. Teistel andmetel on Macquarie sõnaraamatus 130 000 märksõna ja 281 000 tähendust (vt Litkowsky 2001).

⁸ Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 11. trüki kohta vt <http://www.merriam-webster.com/premium/google.html>.

⁹ Das große Wörterbuch der deutschen Sprache. 10 köidet. Vt <http://www.duden.de/>.

¹⁰ Lisaks 66 000 põhitähendusele on siin veel ca 24 000 all- ehk lisatähendust (Karlsson 2002: 223).

Monoseemsete ja polüseemsete sõnade hulgast keeles annab aimu info teise põhitähenduse olemasolu kohta, need andmed on saadaval Ameerika inglise keele (Webster⁷¹¹), eesti (EKSS) ja soome keele kohta („Soome-eesti suursõnaraamat”, 2003) (vt joonis 2). Kui inglise sõnastikus on polüseemne peaaegu iga kolmas sõna, siis eesti ja soome keeles ligikaudu iga kümnes (!). (Ka siin tuleb nende andmete tõlgendamist mõnevõrra ohjeldada ses mõttes, et võrreldavad märksõnastikud on suuruse poolest erinevad.)

Joonis 2. Monoseemset ja polüseemset sõnad eri keelte sõnaraamatutes

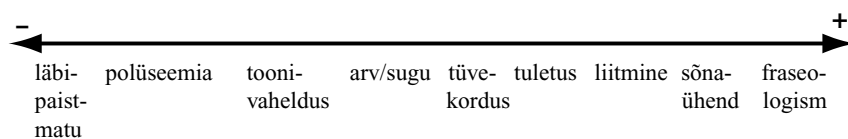
Need andmed langevad kokku Frantisek Èermáki (2002) uurimistulemustega, mille järgi polüseemiat on kõige rohkem (isoleerivas või analüütilises) inglise keeles, kõige vähem (flektiivses) tšehhi keeles, kusjuures (aglutineeriv) soome keel jääb nende vahepeale. Liitsõnade poolest on (aglutineeriv) soome keel aga esikohal, kõige rohkem tuletisi on (flektiivses) tšehhi keeles. Silvi Vare on kinnitanud, et liitmist on ka eesti keeles kindlasti rohkem kui tuletust, kuid rohkesti on ka segamoodustusega keelendeid, kus ühtaegu on rakendunud nii tuletus kui ka liitmine (nt ühendist lähtuvad komplekskeelendid *suureruuduline*, *allaandmine*, *keelepeksja*).¹²

Tüpoloogide meelest seisneb tõeline erinevus eksplitsiitsuse astmes, mis näib olevat vähenenud prantsuse keeles, teistes romaani keeltes ja ka inglise keeles (Koch 2001: 1172–1173). Sõnamoodustuslikult loodud saksa, soome ja eesti keele sõnad on oma olemuselt tunduvalt läbipaistvamad (ja monoseemsemad) kui polüseemset prantsuse ja inglise sõnad:

¹¹ Y. Ravini, C. Leacocki (2000: 1) andmed.

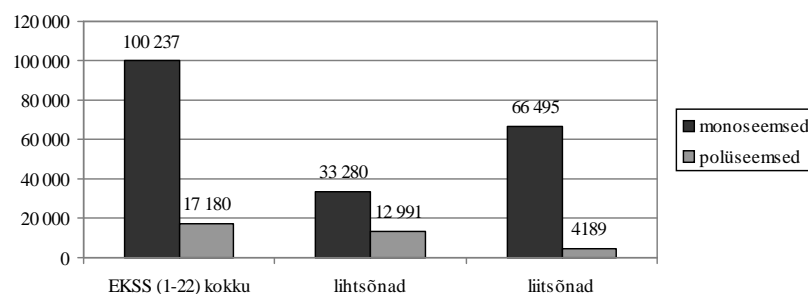
¹² Väljavõte Silvi Vare kirjast autorile (13.1.2004).

Peter Kochi (2001: 1162, vt joonis 3) läbipaistvuse skaalal paikneb poliüseemia peaaegu selle kõige pimedamas otsas, kõige paremini peaks suutma läbi näha fraseologisme. Läbipaistvaks (ehk motiveerituks) peetakse fraseologisme, mille metafoorne side otsese tähendusega on ilmne (nt *pärivett ujuma*), läbipaistmatuks neid, kus üldmõistetav ühendus puudub (nt *hambasse puhuma*).¹³

Joonis 3. Läbipaistvuse skaala (Koch 2001: 1162)

Liitsõnade osakaal EKSSis (22 esimese vihiku põhjal) on umbes 61%, nende poliüseemsust kirjeldab joonis 4. Näeme, et lõviosa eesti liitsõnadest – 94% – on ühe tähendusega, samas kui liitsõnade¹⁴ seas on poliüseemseid sõnu ligi 30%, st umbes iga kolmas sõna. Kui joonis 2 esitas arvandmeid vaid teise (põhi)tähenduse olemasolu kohta, siis siin on arvesse võetud kõik, ka põhitähendusest peenemad tähenduseristused (nendest lähemalt allpool), mistõttu poliüseemsete sõnade koguarv on siin tunduvalt suurem.

Joonis 4. Monoseemsed ja poliüseemsed sõnad EKSSis

Täielikku ülevaadet sõnaliigiti ja tuletistest ei ole praegu võimalik esitada, sest EKSSis pole kõik liitsõnad sõnaliigimärgendiga varustatud ning tuletistest on tähistatud vaid teo- ja tegijanimed ning abstraktsed subs-

¹³ Leena Huima näited Eesti Kirjandusmuuseumi fraseoloogikonverentsil 24. nov 2003.

¹⁴ Siin ja edaspidi peetakse liitsõnade all silmas ka ühetüvelisi tuletisi.

tantiivid (*us*-tuletised), et näidata tähenduse tulenemist teatavast alussõnast. Võin vaid välja tuua mõned äärmused.

Kõige polüseemsemad on eesti keeles kaassõnad (90%) ja sidesõnad (73%), mille hulgas monoseemsed mõjuvad üldiselt värvilisena: *piku*, *aegus*, *kamul*, *elik* ~ *ellik*, *kut* (murdesõnad), *loom*, *saadetusel* (vananenud), *ennegu*, *nigu* (kõnekeelsed), *otsenagu* (harvad). On aga ka tavalisi tänapäeva keele sõnavorme, millel abstraktsemat või teist (lisa)tähendust ei ole (seni) tekkinud: *najale*, *nõjal*, *puhul*, *meelest*, *pähe*.

Kõige monoseemsemad on eesti keeles hüüdsõnad (85%) ja adverbid (81%), tuletistest abstraktsed substantiivid (90%) ja deminutiivid (80%). Polüseemse hüüdsõna näiteks võib tuua sõna *kuss*, mis tähendab nii vaigistavat kui ka tõrjuvat häälightsust, kolmas, adverbitähendus, on tal 'vait'. Kahe eri põhitähendusega abstraktset substantiivi ega deminutiivi ei leidugi, eristada on saanud ainuüksi peensuhteid: nt märksõna *edevus* juures on välja toodud metonüümiline (kõlgnõlvussuhtel põhinev) tähendusvarjund 'edev (riietus)ese vm', *saareke(ne)* puhul on (ilma tähendust sõnastamata) jagatud näited otsesemasse ja abstraktsemasse kaasalluvusrühma.

Adjektiividest ja pronomenitest on polüseemne iga teine sõna (50%), neist omakorda veidi polüseemsemad on arvsõnad (64%) ja tuletistest tegijanimed (61%).

Väikese valimi põhjal tehtud võrdlev analüüs (sellest allpool, vt tabel 1) näitab, et eesti liitsõnade seas on polüseemseid verbe ja nimisõnu enam-vähem ühepalju (34%, st iga kolmas), samas aga on kõik eesti nimisõnad märgatavalt vähem polüseemsed kui inglise omad. Kui liitsõna struktuuriga eesti nimisõnadele arvata juurde liitsõnade mass (vt joonis 4), siis väheneb eesti nimisõnade polüseemsus – flekteriv-aglutineerivale keeletüübile vastavalt – veel eriti oluliselt.

Sõnaraamatuseletuste analüüs

Renate Pajusalu (2001) katse vaadata „tavalise inimese” semantilisse maailma kirjeldab kujukalt, kui vaeviline on tajuda polüseemiat, tunda ära põhitähendust, sõnastada tähenduserisusi. Vastajate ülesanne oli määratleda polüseemse verbi *seisma* tähendused EKSSist valitud näitelauseste järgi. Katsest ilmnis, et kõige hõlpsam oli informantidel tähendust seletada sünonüümiliste vahendite abil – järelikult just need peegeldasid inimeste meelest olulisi tähenduskomponente kõige paremini (Pajusalu

2001: 255). Sama võtte on väga levinud kakskeelsetes sõnaraamatutes, vähem ükskeelsetes seletus- ja õppesõnaraamatutes, mis traditsiooniliselt keskenduvad klassikalisele tähenduse ümbersõnastusele (perifraasile) – see on ka kindlasti üks põhjusi, miks ükskeelseid seletussõnaraamatuid peetakse üldjuhul keerulisemaks kui kakskeelseid. Kahjuks jääb R. Pajusalu katses kokku võtmata, kui mitut *seisma* eri tähendust siis inimene ikka tajus (EKSSis on esitatud 7 põhitähendust). Mujalt teada andmete järgi suudab tavainimene keskmiselt eristada nii umbes 3 tähendust, ja seda isegi siis, kui neile näidatakse, kuidas sõnaraamatus on 10 või rohkem tähendust (Jorgensen 1990).

Teistsugused inimesed on leksikograafid, kelle poolt sõnaraamatutes tehtud eristused on psühholoogiliselt väga palju peenemad, neile sekundeerivad semantikud, kes omakorda kaevavad välja uusi ja uusi tähendusnüansse. Nii on näiteks omal ajal Haldur Õim klassikalise struktuuraallingvistika formaalseid analüüsi protseduure kasutades eristanud verbil *minema* 28, verbil *jääma* 23, verbil *hakkama* 8 tähendust ja verbil *muutuma* 1 tähenduse (Õim 1966). Meetod eeldas, et semantilised ja grammatilised erinevused on paralleelsed, aga H. Õimu kokkuvõtte oli, et semantika ja grammatika on teineteisest palju sõltumatumad: „iga grammatiline fakt ei ole veel iseenesest semantiliselt relevantne ning kõiki semantikas olulisi fakte ei saa seletada grammatika kaudu” (Õim 1966: 208). Kui vaadata samu märksõnu sõnatähendustele keskenduvast EKSSis, siis näeme, et kahe verbi puhul on semantilised faktid grammatilistele n-ö peale jäänud: eristatud tähendusi on mitu korda vähem (*minema* 13, *jääma* 3 tähendust), kahe verbi puhul on tulemus ligikaudu sama (*hakkama* 8, *muutuma* 2 tähendust). Päris hästi võrreldavad need materjalid ei ole, sest näiteks ühendverbid (*üle minema* jpt), mis EKSSis on esitatud omaette (ala)märksõnana, on H. Õimul esitatud verbi *minema* ühe eristunud tähendusena.

Olen EKSSi seletuste algse analüüsi aluseks võtnud Adam Kilgarriffi poolt (käsitsi) tehtud Longmani inglise keele sõnaraamatu (edaspidi LDOCE) seletusmeetodite vaatluse (Kilgarriff 1992: 55) ja saadud tulemusi omavahel võrrelnud polüseemia seisukohast.

Seletusmeetodid „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus”

EKSSis kasutatud põhilised seletusmeetodid on osalt välja toodud EKSSi eessõnas (EKSS 1988: 5–16), osalt on need tuletatud seletusi endid ana-

lүүsides. EKSSi tähenduste avamise viisid on inglise sõnaraamatu andmetega võrreldes üksjagu keerulisemad: kui inglise sõnaraamatu puhul on välja toodud 8 eri seletusmeetodit (Kilgarriff 1992: 56–58), siis EKSSis saab neid tuvastada palju rohkem. Käesolevas artiklis on loetletud 10 põhimeetodit, millest mitme juures on aga välja toodud õige mitu alama taseme esitusviisi, aga küllap leiab iga uurija neid mooduseid kindlasti veel juurde. See on selles mõttes ootuspärane, et EKSS on esimene originaalne alussõnaraamat, samal ajal kui LDOCE koostajad on saanud toetuda mitmele muule samalaadsele, Briti ja Ameerika vm inglise keele seletussõnaraamatule, mille najal tähenduse seletusi üldistada. Seletusmeetodid eristuvad eksplitsiitsuse astme poolest: on täiesti eksplitsiitseid seletusi ja on vähem eksplitsiitseid, aga on ka seletusi, mida arvatavasti üksnes inimene suudab mõtestada (kui arvuti vajadustele mõelda).

1. Eri artiklid

Erinevalt LDOCEst, mis sõnaliigi mitmesust käsitleb eri artiklites, ei ole EKSSis sõnaliigilt erinevaid sõnu tingimata uue märksõnana esitatud. (LDOCEs on näiteks teineteisest lahus *capital* [subst] ja *capital* [adj] – esimesel 6, teisel 5 oma tähendust.) EKSSis on eri artiklitesse paigutatud:

1.1. Tähenduselt ja päritolult erinevad sõnad

Need on märksõnad, mis kujult on samasugused, kuid tähenduselt hoopis erinevad, aga mis homonüümimääratlust pole saanud EKSSi põhimõtetest lähtudes.

tung s. tungpuu.

tung s. **1.** (kuhugi) tungimine. ...

1.2. Homonüümid

Homonüümsust märgib rooma number märksõna järel.

arutus I s. **1.** arutamine, arutus. .. **2.** selgus, selgitus. ..

arutus II a. s. < arutu (adj.). *Mees ei mõistnud oma teo arutust.*

2. Põhitähendus

Polüseemiliste sõnade sõnatähenduste eristamise traditsiooniline põhitasand on (ühe sõnaartikli sees) araabia numbritega eristatud tähenduse

seletused, mis üldjuhul määratlevad polüseemiat klassikalisel ümbersõnastuse (perifraasi) meetodil: eeldatakse, et keelend on polüseemne, kui üht perifraasi formuleerida ei ole võimalik. Sõnal on nii mitu tähendust (põhitähendust) kui mitme ümbersõnastuse alla tema kasutusjuhtumid mahutuvad.

tüdruk 1. naissoost laps, tütarlaps. *Pika patsiga tüdruk.*

2. neiu, piiga, tütarlaps; kellegi pruut, kallim, tüdruksõber. *Poisid käisid tüdrukutes 'ehal'. Kas sul tüdrukut on?*

3. naine. *Ta on tüdruku laps.*

4. kõnek. (emase koera kohta). *Kadunud kolmeaastane bokser (tüdruk).*

3. Koondatud põhitähendused

Põhitähenduste koondamist kasutatakse enamasti süntaktilistel kaalutlustel, et rühmitada eri sõnaliiki kuuluvaid – semantiliselt tihti samalaadseid – kasutusjuhtumeid. Kokku esineb seda võtet siiski vähe: seniilmunud vihikute (1–23) kogumahust kõigest 150 sõnaartiklis. Ennekõike puudutab see muutumatute sõnade (kaas-, side-, hüüd- ja määrsõnade) artikleid: koondamist näitab punktiga¹⁵ rooma number.

nonoh I. interj. **1.** .. **4.** ..

II. adv. ..

Suhteliselt ähmasem on mõista sama võtte pruukimist teiste, igas tähenduses samasse sõnaliiki kuuluvate sõnade puhul. Ühe verbi puhul on selle võttega ühendatud piltlikud kasutused (*neelama*), ühel juhul (*lugema*) on ilmselt nõnda veel koos hoitud semantilist ahelat – järgmine aste oleks vormistamine eri artiklina –, mis paljude kõnelejate meelest ehk juba katkenud ongi.

lugema I. ['tähti lugema']

II. ['loendama, arvesse võtma']

Kogu sõnaraamatu peale leidub kaks sõnaartiklit (*kui*, *kuna*), kus kirjeldus on kasvanud nõnda keeruliseks, et vaja on olnud tõusta veel kõrgemale: uuele ülemtasemele osutab punktiga suurtäht.

kui A. konj. **I.** võrdlev sidesõna. **I a.** .. **1.** .. **a.** .. **I b.** .. **II.** aega väljendav sidesõna.

¹⁵ Seda ei tohi segamini ajada homonüümide tähisega (mis on ilma punktita rooma number). EKSSi eessõnas (lk 8) sellekohane selgitus puudub, ei ole ka märgat suurtähtede kasutamise kohta.

.. **VII.** ühendav sidesõna ..

B. adv. .. **1.** ..

4. Kaasalluvussuhe

Põhitähendus võib omakorda hargneda mitmeks võrdväärseks allosaks (tähistatud väiketähtedega), mis üldjuhul peegeldavad märksõna eri kontekste. Sageli lisatakse kaasalluvussuhtele mõnesõnalisi viiteid tarvituspiirkonnale või täpsustavaid sünonüüme ja lisaselgitusi.

tüma adj. pehme. .. **a.** (pinnase kohta:) pehme, soine. .. **b.** (muu kohta:) ant. kõva. .. **c.** (inimese kohta:) omadega läbi .. **d.** järeleandlik, nõustuv.

5. Vähem iseseisev tähendus või tähendusvarjund

Vähem iseseisvaid tähendusi või tähendusvarjundeid on sõnaraamatu seni ilmunud vihikutes rööbikute (||) abil eksplitsiitselt välja toodud veidi üle 7000 põhitähenduse juures. Eri aegadel on nõnda tähistatud väga erisuguseid kasutusjuhtumeid: piltlikke tähendusi, tihti süstemaatilist poliitsemiat (vt *ristik*: TAIM – SELLEGA KAETUD ALA).

tigedalt 1. kurjalt, vihaselt, õelalt. .. || piltl. raevukalt, ähvardavalt.

härm härmatis. .. || piltl. *Mehe juustes oli juba härma.*

nimetama 1. .. || kedagi v. midagi teat. nimetusega tituleerima, kellekski v. millekski pidama.

ristik 1. bot. põll. .. liblikõieline rohttaim (*Trifolium*). || ristikupõld.

6. Sõnatarvitusjuht

nohune nohus olev .. | piltl. *Õues oli nohune sügis.* A. Valton.

embama kellegi ümbert kinni võtma .. | piltl. *Anneli pilk embas heldinult last.* L. Vaher.

roolija tgn. < roolima. *Roolija olgu alati kaine.* | ka sp. *Neljane, kahene roolijaga paat.*

– **alla ajama** .. | impers. *Ajab lund taevast alla.*

Piltlikke kasutusi leiab ka mujalt, kinnistunud põhitähendustest ja vähem iseseisvatest tähendusvarjunditest.

suurus 3. piltl. tähendus, tähtsus; vägevus ..

lommis adv. lõmmis .. || piltl. (halva enesetunde kohta).

superlatiiv lgv. ülivõrre. .. || piltl. liialdus.

EKSSi eessõnas (lk 11) rõhutatakse, et liitsõnade piltlikkust üldiselt märgitud ei ole, „välja arvatud seletuseta liitsõnad, mille märgend *piltl.* viitab põhisõna piltlikkusele”. Järgnevad näited osutavad, et kasutusel on siiski segiläbi kõik moodused: nii märkimine, seletamine kui ka mitteseletamine.

abielusadam *piltl.* *Koolivennad on kõik juba abielusadamasse jõudnud.*

rahusadam *piltl.* rahulik paik v. olukord.

sadam 1. .. veeala .. koos kaldalõiguga. **2. piltl.** kindel asupaik, varjupaik.

surmatee *piltl.* (suremise kohta).

palehigi (*hrl. piltlikes väljendites*). *Palehigis 'ränga tööga' leiba teenima.*

Sõna (piltlikust kasutusest lähtunud) kinnistunud eri tähendused (s.o nummerdatud põhitähendused), juhuslikumat laadi piltlikud tarvitused (|) ja nende vahele jäävad vähem iseseisvad tähendused (||) moodustavad pideva ja sujuvate üleminekutega kogumi (kontinuumi), kus kasutused justkui hõljuvad äärmuslike originaalsuste ja konventsionaalsuste vahel (Kilgarriff 1992: 57). Leksikograafi tõmmatud piir piltlike kasutuste kontinuumis on seega üpris suvaline.

7. Kaudne tähendus

Kui tähenduse seletus on kaudsem, siis esitatakse kogu tähendus sulgudes. Enamasti on sel juhul tegemist vihjega kasutuspiirkonnale, näiteks on nimetatud tegevust, millega seoses märksõnaga tähistatud referenti kasutatakse või on piirdutud üldisema ülemmõiste nimetamisega.

ahjupuu *hrl. pl.* (ahjukütuseks).

pliats .. || (kosmeetikavahend).

tervis 3. (kohtumisel kasutatava üldise tervitussõnana). *Tervist, Jüri!*

8. Seletuse eristuv osa

Mis tahes tüüpi tähenduse seletuse sees võib esineda eritähendusega osi. Leksikograafias on traditsiooniliselt kasutusel sulud (EKSSis ümarsulud), aga on ka muid võimalusi, nagu näiteks kirjavahemärgid ja sidesõnad. Tihti on vastavad jaotised ja peenemad nüansid raskesti määratletavad ja hoomatavad. Järgnevalt on esitatud väike valim EKSSi olulisi osi, millel võib olla mitu erinevat sisu:

8.1. Sulgudes osa: fakultatiivne osa

Fakultatiivse osa puhul tekib justkui kaks eristatud tähendust: üks kasu-

tusjuhtum hõlmab sulgudes osa, teine mitte. Sulgudes osa ei ole obligatoorne kõikide juhtude jaoks, tähenduse erinevus võib olla seotud ka grammatiliselt erineva konstruktsiooniga.

hõng (nõrk) lõhn. *Närbunud rohu ja mulla hõng. Hõng oli kirbe, imal, vürtsikas.*
tasavägine (jõult, jõudude poolest) võrdne. *Tasavägised vastased. Jõud olid tasavägised.*

8.2. Sulgudes osa: täiendus või lisandus

Tihti lisatakse seletusele täiendavaid märkusi või täpsustavaid näiteid, muuhulgas näiteks terminite ladinakeelseid nimetusi.

ilu 1. kaunidus, veetlevus (nii välisena kui ka abstraktsemana, esteetilise kategooriana vms.) ..

taimer s. määratud ajavahemiku järel rakenduv (näit. helisignaali andev) ajaseade ..
roidekaar anat. rindkere eesmine alumine äär .. (*arcus costalis*).

Sama tüüpi seletust on kasutatud ka näitematerjalis: vajaduse korral on näite juures viidatud selle kasutuslaadile või -piirkonnale.

sülitama .. *Töömees sülitab pihku (et käte võte paremini püsiks) ja haarab labida.*

Needki vihjed on üsna suvalised: samas EKSSi vihikus leidub paar sõna eespool väga sarnane näide, mis on jäänud ilma selgitava viiteta.

sülgama .. Sulane sülgas pihku ja haaras hangubarrest kinni.

Olgu vahemärkusena mainitud, et tsitaatides on näha ka nurksulgudes esitatud selgitavaid lisamärkusi, kuid need korvavad üksnes tsitaadi kui väljalõike vajakajäämisi, näiteks avades deiksise taga peituvat nimisõna:

Ehmatusega kahmasin ta [= suhkrutüki] sealt [= laualt] näpu vahele ja sulpsatasin teetassi .. S. Rannamaa.

8.3. Sulgudes osa: rektsioon

Mõnikord kirjeldatakse sulgudes osa abil rektsiooni (alltoodud näite puhul ei saa küll aru, kas tegemist on märksõna rektsiooniga või seletuses esinevate sõnade rektsiooniga, mõnikord langebki see kokku).

ilu 2. (kellegi v. millegi) ehe, kaunistus. Vana kask jäeti õue iluks kasvama. Habe on vanataadi ilu.

8.4. Metakeele sõnadega *ka, v. ('või')* või komaga (,) eraldatud osa

Siin tekib mõnel juhul mitu tähendust (vt *epitaaf*: 'hauakiri', peale selle metonüümiline 'hauakirjaga mälestussammas'; samuti *tunnitöö*, vaheldus TEGEVUS–TULEMUS: 'õppetunnis tehtav töö', 'õppetunnis tehtava töö tulemus'). Mõnel juhul on tegemist sünonüümide loetlemisega (vt *ulakus*: 'ulakas tegu' = 'temp').

epitaaf hauakiri v. hauakirjaga mälestussammas ..

ulakus 2. ulakas tegu v. temp.

nikinakitsema nikitsema ja nakitsema.

päevituskleit õlapaelte ja seljadekolteega (ranna)kleit, päikesekleit.

tunnitöö 2. õppetunnis tehtav töö (ka selle tulemus).

suveharjapäev suvine pööripäev; ka jaanipäev.

8.5. Semikooloniga (;) eraldatud osa

Semikoolon eraldab raskesti eristatavaid tähenduse osi. Siin tekib nii mitu tähendust, kui mitu semikooloniga alaosa seletuses on. Sel viisil kirjeldatakse tihti süstemaatilist polüseemiat, kusjuures piir semikooloni või rööbikutega eristatava tähenduse (vt eespool p 5) vahel on õhkõrn.

admiral 1. mereväe kõrgeimate auastmete liik ning üks neist auastmeist; selle auastmes mereväelane.

masurka .. poola rahvatants; selle tantsu muusika (ka kunstmuusika).

hõljutus hõljutamine; selle üksikjuhtum.

tasalülitus tasalülitamine; tasalülitumine.

turvaline adj, turva, julgeolekut pakkuv; kaitstud, kindel, rahulik; (kasutamisel) ohutu; riskivaba.

9. Avatud seletus

Avatud seletusele viitavad mitmesugused leksikograafilise metakeele lühendid (*jm.*, *jms.*, *jmt.*, *jne.*, *jpt.*, *jt.*, *vm.*, *vms.*, *teat.*). Probleeme põhjustavad niisugused seletused keeletöötluses, mis toetub pigem sõnaraamatu arvutiversioonile kui statistilisele korpuse analüüsile.

sõsarala lähedane ainevaldkond, tegevussfäär jms.

trükkima teksti, jooniseid, pilte jm. kujutisi trükivormilt paberile vm. materjalile paljundama.

lõhkuma lõhki v. tükkideks lõõma, ajama jne.; katki tegema ..

lõpus kalade jpt. veeloomade hingamiselund.

lühikesekasvuline jt. lühikasvuline jt.

hüva 3. s. hea söök, jook vms.

miilama hõõgudes põlema .. || piltl. (tunnete jms. kohta).

raha 2. teat. rahasumma; kapital, vara (rahasummana arvestatuna).

10. Konstruksioonitähendus

Konstruksioonitähenduse¹⁶ määratlemist leiab eelkõige näitematerjali seast. Põgusalgi vaatlemisel torkab aga silma, et sõnatähenduse asemel on sageli tegemist pigem konstruksioonitähendusega: näiteks sõna *mees* mitmed peenemad tähendused on seotud teatava süntaktilise konstruksiooniga (juuresolevas näites omamist väljendava genitiivse konstruksiooniga).

mees 1. .. || '(tegevusala, harrastust v. kuhugi kuulumist silmas pidades)' .. musta töö mees, juhatus mehed

Täpsustust või lisaseletust on vajanud enamasti kaht tüüpi mitmesõnalised kasutusjuhtumid, seni on seletatud kokku 5500 konstruksiooni:

10.1. Terminilaadsed ühendid

amorfne .. *Amorfsed keeled* lgv. 'isoleerivad keeled'.

sümmeetriline .. *Sümmeetriline polünoom* mat. 'mitme muutuja polünoom, mis muutujate permuteerimisel ei muutu'.

süüdistaja .. *Riiklik süüdistaja* 'prokurör'.

10.2. Üldkeele sõnaühendid

sulg .. *Kerge kui sulg* 'väga kerge'.

sulgema .. *Suletud* 'lõplik, ammendav' loend. Valitsuse, kohtu *suletud* 'kinnine' istung. *Suletud* 'maju täis ehitatud' tänavafrent. *Suletud* 'hoonetega ümbritsetud' taluõu. *Suletud* 'vähese vaateväljaga, tihedate puistutega' maastik. *Suletud süsteem* 'materiaalne süsteem, mida ei mõjuta ümbritsev keskkond'. *Suletud ring* 'väljapääsuta, muutusteta olukord, korduvus'.

sumisema .. *Mesilased sumisevad* 'liiguvad suminaga' lennuavast sisse ja välja.

¹⁶ See on, kui tähenduse määrab sõnast suurem üksus (vt ka Pajusalu 2001: 257).

Eesti keele ja inglise keele seletussõnaraamatu tähenduseristuste võrdlus

Alljärgnevalt on võrreldud kahe tüpoloogiliselt erineva keele (eksplitsiitselt väljendatud) polüseemiat. Uuritud on 427 sõnartiklit¹⁷ (vastav EKSSi osa: *tundma-tõru*), kusjuures võrdlus keskendub eelkõige sõna (nummerdatud) põhitähendustele ühe sõna (*resp.* sõnartikli) sees. Kuna LDOCE puhul olid kõrvale jäetud kõik ühendid (sh liitsõnad), siis jätsin ühtluse mõttes ka eesti keele valimist välja nii liitsõnad kui ka mitmesõnalised ühendid. Tähenduseristuste võrdlust kirjeldab tabel 1. Eelpool loetletud 10 seletusmeetodist on võrdlustabelis esindatud vaid 5, millest omakorda otse võrreldavad on ainult 2 seletusmeetodit: eri artiklid ja põhitähendused. (Meetodite numbrid on võetud eelnenud osast.)

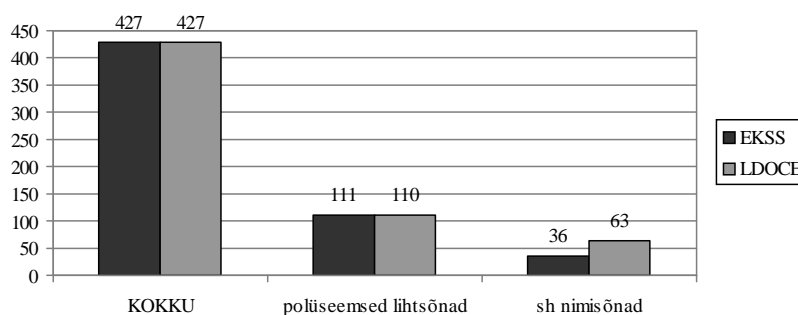
Tabel 1. Eksplitsiitselt väljendatud polüseemia EKSSis ja LDOCEs

<i>Seletusmeetod</i>	EKSS	LDOCE
Liitsõnade artikleid valimis kokku	427	427
1. meetod: eri artiklid	10	6
tähendusel ja päritolult erinevad sõnad	2	(info puudub)
homonüümid	8	(info puudub)
2. meetod: põhitähendus (st polüseemsete sõnade arv)	111	110
<u>põhitähenduste arvu kaupa</u>		
2 tähendust	73	75
3 tähendust	20	17
4 tähendust	10	10
5 v rohkem tähendust	8	8
<u>sõnaliikide kaupa</u>		
nimisõnad	38	63
verbid	39	21
omadussõnad	6	25
määrsõnad	6	1
mitme sõnaliigiga artiklid	7	(eri artiklites)

¹⁷ See moodustab A. Kilgarriffi (1992: 58) väitel 1% LDOCE mahust, EKSSi mahust on see aga vähemalt poole väiksem osa (0,5%).

3. meetod: kaasalluvussuhe (st hargnevate põhitähenduste arv)	35	10
4. meetod: vähem iseseisvad tähendused või tähendusvarjundid (st rööbikuid sisaldavate põhitähenduste arv)	41	(info puudub)
mitme vähem iseseisva tähendusega põhitähendused	12	(info puudub)
vähem iseseisvaid tähendusi kokku	53	(info puudub)
5. meetod: sõnatarvitusjuht (st püstjoont sisaldavate põhitähenduste arv)	12	(info puudub)
mitme sõnatarvitusjuhuga põhitähendused	3	(info puudub)
sõnatarvitusjuhte kokku	15	(info puudub)

Polüseemsete sõnade osakaalu valimis kujutab piltlikult joonis 5: polüseemsete lihtsõnade hulk on ühesugune nii eesti kui ka inglise keeles (26%). (Ligikaudu sama tulemuseni jõuti eesti keele osas ka kogu EKSSi materjali põhjal, vrd joonis 4.) Silma hakkab polüseemsete nimisõnade rohkus inglise keeles: üle poole kõigist polüseemsetest lihtsõnadest on nimisõnad (57,3%), eesti keeles on neid kolmandik (34%). Eesti keele verbid on selle valimi järgi otsustades isegi polüseemsemad kui inglise omad: mitme tähendusega on kolmandik (35%) eesti ja viiendik (20%) inglise verbe. Eesti omadest mitmeid kordi (!) polüseemsemad näivad aga olevat inglise adjektiivid. Adverbide kohta ei saa nii väikese valimi põhjal midagi öelda (inglise poolel ainult 1 sõna). (Eespool toodud andmetest kogu EKSSi kohta nähtub, et eesti adverbid on pigem monoseemsed kui polüseemsed.)

Joonis 5. Lihtsõnade polüseemia võrdlus EKSSis ja LDOCEs

Sõnaseletuste loetlemise puudused

Mitmed semantikud, nii kognitivistid (Charles Fillmore jt) kui ka generativistid (James Pustejovsky jt), on kahelnud, kas üldse on võimalik sõna tähenduse sees selgeid piirjooni tõmmata, kui loomulik keel on loomuldas a ähmane ja liiane, kui sõna ei esine pea kunagi üksi, ilma teatavate teiste sõnadeta, rääkimata kõnesituatsioonist, pragmaatikast ja paljust muust. Liigset tähenduste eristamist on hakatud pidama kunstlikuks, kui mitte lausa eksitavaks, sest tähendused põimuvad, kattuvad üksteisega, sulanduvad üksteisesse. Pelk loetlemine võib tähendusesiseid suhteid lõhkuda, seetõttu on seda püütud vältida või vähemalt pehmenendada nii uuemates leksikaalsemantilistes teooriates kui ka uuemates seletussõnaraamatutes (näiteks „New Oxford English”¹⁸). Kõik need kitsaskohad on nähtaval ka EKSSis, kaasa arvatud juhtumil, kui neid järgnevas otsesõnu ei mainita (see oleks nõudnud süvendatud uurimist). Loetlemise suurimate puudustena on kirjanduses välja toodud järgmist.

1. Tähendusi ei näe läbi

Sõna tähenduse seletused ei ole jagamatud definitsioonid, vaid on seotud sõna teiste tähendustega, millega nad kattuvad või millele nad viitavad. Fikseeritud tähenduste puhul on piirid sõna tähenduste vahel liiga jäigad. Seda, et EKSSi tüüpi sõnaraamatus jääb ühele sõnale antud kümnete tähenduste omavaheline seos tihti selgusetuks, on kurtnud ka R. Pajusalu (2001: 250). Näiteks on uuritud teatavate toiduvalmistamisverbide (*bake* ‘küpsutama’, *cook* ‘keetma’, *fry* ‘praadima’ jt) süstemaatilist mitmetähenduslikkust (täenduskomponendid [SEISUNDIMUUTUS] ja [LOOV TEGEVUS]) ning järeldusena osutatud, kuidas üks tähendus sisaldab teist (Atkins 1988). Kattub just tähenduse tuumkomponent, mille võiks sõnastada kui ‘kuumuses valmistama’ ([SEISUNDIMUUTUS]). Sõna eri tähenduste tuum- ja perifeersete komponentide osalise kattumise tõttu on traditsiooniliste sõnaraamatute tähenduste lame lineaarne loetlev esitus ebaadekvaatne. Alati pole selge, mis on õige tähendus antud kontekstis, keeliti võib kahe tähenduse olemasolu ka lahkneda. EKSSis hõlmab mõlemat üks tähendus:

küpsutama 1. toorest toiduainet (kuivas) kuumuses toiduks valmistama. *Pannkooke küpsutama* [LOOV TEGEVUS]. *Küpsetas lõkke kohal šašlõkki* [SEISUNDIMUUTUS].

¹⁸ The New Oxford English Dictionary. Oxford University Press, 1998. 2. trükk (2003) ilmub nime all „Oxford English Dictionary”.

keetma vedelikku v. vedelikus olevat ainet keeda laskma. **a.** (toidu v. joogi valmistamise kohta). *Sööki keetma. Tüdruk oskas hästi keeta* [LOOV TEGEVUS].
Keedetud piim, vesi. Soolaga keedetud oad [?SEISUNDIMUUTUS].

praadima 1. toiduaineid rasva, õli vm. rasvainega (pannil) kuumutama, pruunistama. *Ta praeb sinki ja mune* [?SEISUNDIMUUTUS].

Verbi *küpsetama* puhul on seisundimuutust kirjeldav tähendus samuti olemas, aga kitsendatud mittetoidule:

küpsetama 2. (viljade ja seemnetega ühenduses:) küpseks, valmiks tegema. *Päike küpsetas maasikad punaseks* [SEISUNDIMUUTUS].

„Oxford English Dictionary” on püüdnud välja tuua (prototüüpsed) tuumtähendused (ingl *core sense*, samas tähenduses on kasutatud ka terminit *basic sense*) ja nendest tuletatud alltähendused.¹⁹ Kui võrrelda inglise sõnaraamatu eessõnas kirjeldatud näitesõna (*backbone*, ee *selgroog*) esitust EKSSi omaga, siis on näha, kuidas tähendusi on loetletud erinevalt. Inglise sõnal on üks tuumtähendus, millega on (nende mõistes loogiliselt) seotud neli alltähendust: 2 kujundlikku ehk piltlikku ülekannet, 1 terminoloogiline ja 1 Ameerika inglise keele tähendusnihe (vt joonis 6). (Ka soome „Perussanakirja” (1995) on piirdunud ühe põhitähenduse ja selle kahe piltliku tähendusnihkega, vt *selkäranka*.)

selgroog *subst* inimese või looma selgrootülide jada, mis ulatub pealuust vaagnaluuni; lülisammas.

• *ülek* süsteemi või organisatsiooni keskne tugi .. • [loendamatu *subst*] *ülek* iseloomu tugevus .. • *Am* raamatu selg. • *biokeemia* polümeerse molekuli peaahel.

Joonis 6. „Oxford English Dictionary” artikli *backbone* ligikaudne tõlge

EKSS annab sõnale kolm omaette põhitähendust (mis sisu poolest langevad kokku inglise sõnaraamatu tuumtähenduse ja kahe esimese alltähendusega), kas need eri tähendused on omavahel seotud või mitte, seda niisugune esitus ei seleta²⁰ (vt joonis 7):

¹⁹ Olen neid põhimõtteid juba tutvustanud (vt Langemets 2004), aga selguse mõttes kordan siin üle: alltähendus on tuumtähenduse suhtes kas a) kujundlik (ehk ülekantud) tähendusnihe, b) (terminoloogiline) erikasutus või c) mõni teine tähendusnihe või -ülekanne, milles säilib tuumtähenduse üks või mitu elementi.

²⁰ Siin on 1 otsene tähendus ja 2 selle piltlikku tähendusnihet, nii et raskusi seostega ehk ei tekigi, aga eriti selgelt tuleb see välja pikemates sõnaartiklites. Näiteks on I. Trigel EKSSi põhjal kirjeldanud sõna *keel* tähenduste muustrit (EKSSis 7 põhitähendust): eri tähendused lähtuvad kord ühest, kord teisest tähendusest (vt Karlsson 2002: 243–244).

- selgroog 1.** *zool. anat.* selgroogsete skeleti kõhrelistest v. luustunud lülidest koosnev telgmine osa (*columna vertebralis*), (inimesel ka:) lülisammas. ..
- 2.** *piltl.* (inimese iseloomukindluse, visaduse, tugeva tahtejõu kohta). ..
- 3.** *piltl.* (millegi keskse, olemust määrava, kooshoidva osa v. jõu kohta). ..

Joonis 7. EKSSi artikkel *selgroog*

Silma hakkab ka seletuste erinev keerukusaste: kui EKSS esitab teadusliku definitsiooni (vt joonis 7, 1. täh), siis inglise sõnaraamat püüab kõnelda lihtsamal, tavainimese keeles (vt joonis 6, tuumtäh). Kumb esitus sobib kasutajale paremini, seda analüüsib spetsiaalne, sõnaraamatute kasutamist ja kasutajat ennast uuriv metaleksikograafia haru, millega Eestis minu teada keegi ei tegele.

Seda, et tähenduste omavaheliste seoste väljatoomine on raske ja tömahukas ülesanne, tõestab „Oxford English Dictionary” kriitika Geart Meeri (2000) sulest. Tema seisukoht on, et koos ülekantud tähendusega tuleks kasutajale (eriti keeleõppijale) näidata ära ka ülekande alus, *see, mis* on kujundliku ülekande aluseks, ja seda ka siis, kui keeles peaks sagedam (loe: sõnaraamatus esimesena) olema just ülekantud tähendus (Meer 2000: 419). Kuidas muidu saab üldse mõista, et tähendused on omavahel seotud? Tähenduse seletused peaksid sisaldama selle võrra paralleelismi, et semantiline seos oleks läbinähtav. G. Meer ei jäägi rahu- le ka sellesama *selgroog* käsitlusega: tema meelest tuleks osutada, et süsteem või organisatsioon on nagu keha²¹, mida hoiab püsti selgroog – praegu polevat asi üldse selge. Ka rõhutab ta, et selliste ülekannete tähendus pole kuidagi ette ennustatav, st loogiline suhe – mida eessõnas tuum- ja alltähenduste sidemena mainitakse – puudub neil hoopis (Meer 2000: 424–425). Mõisted *tuumtähendus* ja *alltähendus* on ise küllalt ähmased ja toetuvad liiga palju intuitsioonile. Just metafoorseid nihkeid on koostajad väga palju kahe silma vahele jätnud, nii on G. Meeri silmis selgelt seotud tähendused tihti omaette tuumtähenduse, mitte alltähendusena kirjas. Sellised ühendused on kognitiivselt asümmeetrilised ses mõttes, et igast tuletatud tähendusest aitab aru saada sellesama sõna tähendus, mille tuletis ta ise on.

²¹ Metafoor SÜSTEEM/ORGANISATSIOON ON ELUSORGANISM.

2. Täheendustevahelisi loogilisi seoseid ei ole võimalik väljendada

On arvatud, et loetlevad mudelid ei suuda adekvaatselt väljendada loogilisi seoseid tähenduste vahel loogilise polüseemia²² juhtumite korral (Pustejovsky 1995: 155 jj), teisisõnu: selliseid tähendusi on loogiliselt vale loetleda. Näiteks sõna *pott* (*kann* jts) metonüümiliselt motiveeritud tähendused on: 1. 'anum', 2. 'vedelik selles anumast', 3. 'aine kogus, mida see anum saab sisaldada'. EKSSis on selle nimisõna artiklis konstruktsioonitähenduse meetodi abil esitatud küll tähendus 'aine kogus ..', kuid hoopis kõrvale on jäänud tähendus 'vedelik selles anumast', mida väljendaksid tavalised eesti laused *pott keeb*, *kann läks keema* jm. Samas ei saa öelda, et need puuduksid sõnaraamatust: seda tüüpi kasutust on näidatud mujal, selle näite puhul verbi *keema* artiklis.

pott .. anum. **a.** keedu- v. haudepott, kastrul. .. *Tegin poti 'potitäie' makarone.* ..
b. lillepott. .. **c.** ööpott. .. **d.** pudelike, topsik (sagedamini liitsõna järelosana). ..
Pott 'potitäis' tinti .. e. kannu- v. pudelitäis. Jõime poti õlut.
kann .. anum. .. || *kannutäis. Kann õlut.*
keema .. **1.** (vedelike kohta:) .. || (ka sellises vedelikus olevast tahkest ainest, samuti *vastavast nõust kõneldes*). *Kartulid keevad. Pada/teekann/katel keeb.* ||
piltl. maa seest välja pulbitsema. *Allikas kees.*

Semantikas loetakse seda tüüpi vaheldust (ja üldiselt metonüümiat üldse) nimisõnade omapäraks – verbi *keema* juures ongi märkus „vastavast nõust kõneldes” (!).

3. Loetlemine ei seosta süntaktilisi variante

On ju teada, et üht tähendust võib väljendada mitme erineva süntaktilise konstruktsiooni abil, aga – see puudutab inglise sõnaraamatuid – eri tähendusi tekitatakse üsna vabalt, lähtudes ainuüksi erinevatest süntaktilistest realisatsioonidest (Pustejovsky 1995: 50). Näiteks verbi *forget* 'unustama' tähendusi on LDOCEs tervelt 6, igapähe rikkalikult süntaktilist infot juures. Täheenduste koondamisega väidetavasti teadlikult tegelenud „Oxford English Dictionary” on aga esitanud ühe tuumtähenduse (täheendusega umbes: 'mitte meeles pidama' [objektiga v osalusega]), millele omakorda liituvad alltähendused. J. Pustejovsky tahaks ühest se-

²² Süstemaatilise polüseemia jaotamisest loogiliseks polüseemiaks (esineb sama semantilise kategooria sees) ja tähendusnihkeks (esineb eri kategooriate vahel) olen lähemalt kirjeldanud Langemets 2004 (ilmumas).

mantilisest tõlgendusest (mis liitub erinevate laienditüüpidega) genereerida kõik teised süntaktilised variandid.

See on seesama, H. Öimu (1966) artikliga seoses mainitud probleem semantika ja grammatika vastastikusest sõltuvusest. Omaette valdkond on sõltuvussuhted tähenduse, vormi ja temaatiliste rollide vahel, aga neil praegu ei peatuta.

4. Konteksti, määramatuse ja mitmetähenduslikkuse probleem

Üheks kõige olulisemaks asjaks leksikograafias on peetud vahetegemist tähenduse ja kontekstiga seotud konkreetse tarvitusjuhtumi vahel, ka Mart Mäger (1971: 41) on omal ajal pidanud seda laadi eksimust eriti jämedaks veaks. Sõnaraamat peaks esitama tavatähendusi, mitte juhutähendusi, kuidas neid aga eristada? Sama probleemiga liitub polüseemia ja tähenduse avaruse (või üldisuse) küsimus: ilma seda vahet täpselt eristamata ei saa mõnede semantikute meelest sõnaraamatus loetletud sõnatähendusi üldse tõsiselt arvestada (Goddard 2001: 1191). Liigset eristamist tuleks vältida, aga kuidas täpselt, seda pole senimaani osatud reeglitega ette kirjutada – tavaliselt määrab lahenduse kas teatav rakendus või subjektiivne otsus.

Samuti ei ole olemas hästi töötavaid diagnostilisi teste²³ sõna tähenduste määramiseks, kuid kui kujutleda, et tähenduse määramine on see, mida teevad leksikograafid, siis võiks kirjeldada järgmist meetodit: 1) kogutakse kokku sõna eri kasutusjuhtumid (tekstikorpusest, sedelkartoteegist vm), 2) kasutused jagatakse omavahel sarnanevatesse kimpudesse (spetsiaalsete korpuse töötlemise programmide abil, nt WASPBENCH²⁴, või käsitsi), 3) iga kimbu puhul selgitatakse välja, *mis* see on, mille alusel selle liikmed kokku kuuluvad, 4) tulemused sõnastatakse ja kodeeritakse sõnaraamatu definitsioonis.

Tähenduste eristamise (ja koondamise) kriteeriume peegeldab just kolmas aste, mis leksikograafilise töö käigus on tihti ebateadlik, st et kimpudesse jagamise protsess ei toetu üldjuhul mingile teooriale (sellest oli juttu ka eespool). Leksikograaf peaks eriti teraselt jälgima kahte asja – tähenduse sagedust ja tähenduse ennustatavust (Kilgarriff 1992: 51) – ja tegema oma otsuse neist lähtudes. Esiteks: tähendus peab olema *piisavalt sage*. Tarvitusjuhtumil võib küll olla teatavas situatsioonis teatav

²³ Neid on kirjeldanud näiteks Hacken 1990.

²⁴ Demoversiooni võib proovida Internetis <http://wasps.itri.bton.ac.uk/start.html>.

kommunikatiivne väärtus, ent sellest jääb väheks, et tähendus jõuaks sõnaraamatusse. Teiseks: tähendus peab olema *ebapiisavalt ennustatav*, seda ei peaks saama süstemaatiliselt ennustada. Astmiku ühes otsas on homonüümia, mille puhul sõnade tähenduste vahel ei ole ühtki hoomatavat sidet, teises otsas on täielikult ennustatavad kasutused. Polüseemia kirjeldab astmiku keskmist ala, kus tähendused on küll omavahel seotud, aga kasutaja jaoks ebapiisavalt. Sõnaraamatusse võetakse üldjuhul sisse homonüümia ja polüseemia, samas võiks kaaluda täielikult ennustatavate tähendussuhete väljajätmist – sellised on tihti näiteks regulaarsed metonüümilised tähendusülekanded –, samas: kas on võimalik, et need on üheselt kõigile teada?

5. Ei hõlma sõnade loovat kasutust

Sõnaraamatutes esitatud eristuvate tähenduste hulk ei ole ega saagi kunagi olla lõplik: peaaegu alati võib leida sama sõna kasutust mingil uudsel viisil, iga sõna võib saada lisaks määramatu hulga laiendatud kasutusi, harjumatus kontekstides omandavad sõnad uusi tähendusi – selles mõttes võib tõesti öelda, et kõik sõnad on polüseemsed. Keelelemendi polüseemia on kavatsuslik ja seda kasutatakse sõnamängu, metafoori või muu stilistilise võttena (mis ei tohiks hägustada eristuvate tähenduste esitust sõnaraamatus), alati ei pruugitagi tahta olla üheselt mõistetav. Loov ja isikupärane ühe-mehe-keelekasutus võib lausa plahvatavalt paljunedada. Uute tähenduste teke on mõneti nagu ringmäng: kord sees (st kasutusel), kord väljas (st kasutusest kõrvale jäänud). Nii on minu meelest Hans H. Luik uuesti elu sisse puhunud adjektiiv *jumekas* abstraktsemale tähendusele. Hiljaaegu tarvitati seda üsna üheülbaliselt hea välimuse kohta, nüüd on aga asja sisust, tähtsusest kõneldes näha uudseid kasutusi nagu *jumekas mõte*; *eriti jumekad tulemused*. Väljend *asjal on jumet* on E. Vilde „Pisuhännas” juba olemas.²⁵ Eks peegeldabki hea, terve ja loomulik välimus ka sisukat tuuma. Mida aga võidakse mõelda fraasi *jumekad joogid* all, ei oskagi kohe pakkuda (see on vahepealkiri ühes retseptiraamatus): ‘hea maitsega’?, ‘tugeva maitsega’?, ‘värviline’? – EKSSis on kirjatud piltlik tähendus ‘ilmekas, värvikas’, nt *jumekas jutt*.

Mõni unustatud tähendus võib uuesti pinnale kerkida: näiteks reklaamides kasutatud adjektiiv *mõnus* (*mõnus tähtaeg*; *mõnus hind*), mis EKSSi järgi on asi, mis valmistab mõnu, on mugav või sõbralik, aga tähtaeg ja hind mõnuga üldiselt ei seostu, esimene sünnitab pigem kohustuse, teine

²⁵ Helle Metslangi osutus.

raha väljakäimise paineid. Aga EKSSis on olemas ka vananenuks märgitud 2. tähendus 'sobiv, kohane, hea' (näidetena *esseksi sead on meile mõnusad* (C. R. Jakobsoni tsitaat), *mõnus nõu*, *mõnus mõte*).

Keelekasutuse loovus toetub eelkõige metafoorile ja metonüümiale. Suhted olemasolevate tähenduste vahel kalduvad sageli järgima samu reegleid, mis kehtivad olemasolevate ja võimalike tähenduste vahel. Mitmed lingvistid on seetõttu püüdnud avastada teatavaid sisemisi sõnavara struktuure ja tuvastada reegleid, mille abil uusi tähendusi süstemaatiliselt luuakse ja kasutatakse (nt G. Nunberg, N. Norrick, A. Lehrer, N. Ostler ja B. T. Atkins, J. Pustejovsky jt). A. Kilgarriff (1992: 2) peabki polüseemia analüüsimise eelduseks uute sõnade uurimist. Süstemaatilisi tähenduse vaheldusi reeglina kirjeldades saab ühelt poolt leksikonis ruumi kokku hoida, teisalt aga hõlmata näiteid, mis etteantud raamidesse ei mahu. Leksikograaf kirjeldab registreeritud kasutusi, mis esinevad sagedamini kui teised ja mida ei saa täielikult ette ennustada sõna tuumtähenduse järgi. Ise küsimus on, kas metafoorne tähendus on või ei ole omaette (uus) tähendus – sõnaraamatud lahendavad asja väga erinevalt.

Kokkuvõtteks

Ilmselt on nii semantikud kui ka leksikograafid ühel nõul selles, et tähendused ei saa olla fikseeritud entiteedid, vaid need on pigem semantiliste komponentide erisugused kattumised ja muutumised. Ainult et kui ühteldelt oodatakse uusi ja huvitavaid seletusi teatavate värvikate nähtuste või sõnarühmade kohta, siis teistelt loodetakse ikka aina põhjalikumalt, tasakaalustatumalt, uusi sõnu ja tähendusi kaasahaaravat keelekogu, mille komponendid peaksid aga suures osas kattuma seni kasutusel olnud komponentidega. Muutusi võib teha, aga need peaksid pigem olema täiendused. Semantikud kirjeldavad tähendust pigem kui loomise protsessi ja mõistestruktuuri, leksikograafid rohkem kui valmis asju. Täheenduse eristamise kriteeriumid peaksid aitama vähendada tähenduste arvu sõnaraamatus.

Polüseemia kohta on palju öeldud, näiteks et see on „midagi, mis asub homonüümia, ühendite kogutähenduse, analoogia ja regulaarsete tähendusilekannete vahepeal” (Kilgarriff 1992: i), või et see on „paindlik tähendus” (vt Nerlich 2003), või et: „sõnad on nagu ämbrid, mida võib uue sisuga täita” (Hanks 2001). Mis ja kuidas sellest semantiliste, genereeritud või motiveeritud komponentide voolavusest sõnaraamatusse jõuab, sõltub lähiajal veel ikka inimesest, leksikograafist.

Viited

- Atkins, Beryl T. Sue, Judy Kegl, Beth Levin 1988.** Anatomy of a Verb Entry: From Linguistic Theory to Lexicographic Practice. – *International Journal of Lexicography*. Vol. 1, No. 2, 84–126.
- Atkins, Beryl T. Sue 1993.** Theoretical Lexicography and its Relation to Dictionary-making. – *Dictionaries* 14, 4–43.
- Béjoint, Henri 1994.** (published new as paperback 2000). *Modern Lexicography: An Introduction*. Oxford University Press.
- Blank, Andreas 2003.** Polysemy in the lexicon and in discourse. – Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. Eds. Brigitte Nerlich, Zazie Todd, Vimala Herman, David D. Clarke. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 267–296.
- Èermák, Frantisek 2002.** Types of Language Nomination: Universals, Typology and Lexicographical Relevance. – *Proceedings of the Tenth EURALEX International Congress, EURALEX 2002*. Vol. I–II. Eds. Anna Braasch, Claus Povlsen. Copenhagen: Center for Sprogteknologi, 237–247.
- EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–VI. 1988–.**
- Geeraerts, Dirk 2002.** The Theoretical and Descriptive Development of Lexical Semantics. – *The Lexicon in Focus: Competition and Convergence in Current Lexicology*. Eds. Leila Behrens, Dietmar Zaefferer. Frankfurt am Main: Peter Lang, 23–42.
- Goddard, Cliff 2001.** Universal units in the lexicon. – *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*. Vol. 2. Eds. Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1190–1203.
- ten Hacken, Pius 1990.** Reading Distinction in MT. – *Coling-90: Papers Presented to the 13th Conference on Computational Linguistics*. Vol. 2. Ed. Hans Karlgren. Helsinki University, 162–166.
- Hanks, Patrick 2001.** The Probable and Possible: Lexicography in the Age of the Internet. – *Asialex 2001 Proceedings*. Ed. Lee Sangsup. Seoul, Korea.
- Hennoste, Tiit 2003.** Semantika ja keelekasutuse kognitiivne aspekt. – *Eesti keele uurimise analüüs*. Koost Mati Ereht. (= Emakeele Seltsi Aastaraamat 48, 2002.) Tallinn, 218–225.
- Jorgensen, Julia C. 1990.** The Psychological reality of word senses. – *Journal of Psycholinguistic Research*. Vol. 19, No. 3, 167–190.
- Kaplinski, Jaan (a).** Keel ja tõelus. <http://jaan.kaplinski.com/philosophy/keelningtoelus.html>. 11.06.2004.
- Karlsson, Fred 2002.** Üldkeeleteadus. Tõlkinud ja kohandanud Renate Pajusalu, Jüri Valge ja Ilona Tragel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Kilgarriff, Adam 1992.** Polysemy. PhD thesis. University of Sussex. <http://www.itri.bton.ac.uk/~Adam.Kilgarriff/>. 11.06.2004.
- Kilgarriff, Adam 2003.** „I don't believe in word senses”. – Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. Eds. Brigitte Nerlich, Zazie Todd, Vimala Herman, David D. Clarke. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 361–392.
- Koch, Peter 2001.** Lexical typology from a cognitive and linguistic point of view. – Language Typology and Language Universals. An International Handbook. Vol. 2. Eds. Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1141–1177.
- Langemets, Margit 2004.** (Ilmumas ajakirjas Keel ja Kirjandus.) Mõnda nimi-sõnade semantikast.
- Litkowsky, Ken 2001.** The Synergy of NLP and Computational Lexicography Tasks. <http://www.clres.com/synergy.html>. 11.06.2004.
- LDOCE** = Longman Dictionary of Contemporary English. Ed. P. Procter. Harlow and London: Longman Group Ltd, 1978. 3. trükk 1995.
- Meer, Geart van der 2000.** Core, subsense and the *New Oxford Dictionary of English* (NODE). On how meanings hang together, and not separately. – EURALEX 2000 Proceedings I–II. Eds. Ulrich Heid *et al.* Institut für Machinelle Sprachverarbeitung, Universität Stuttgart, 419–431.
- Mäger, Mart 1971.** Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu proovivihiku puhul. – Keel ja Kirjandus 1, 39–46.
- Nerlich, Brigitte, David D. Clarke 2003.** Polysemy and flexibility: introduction and overview. – Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. Eds. Brigitte Nerlich, Zazie Todd, Vimala Herman, David D. Clarke. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 3–30.
- Pajusalu, Renate 2001.** Kas *moos* ja *buss* seisavad sarnaselt ehk väike katse verbiga *seisma*. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Ereli 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Koost ja toim Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu, 250–274.
- Pustejovsky, James 1995.** The Generative Lexicon. The MIT Press.
- Ravin, Yael, Claudia Leacock 2000.** Polysemy: An Overview. – Polysemy: Theoretical and Computational Approaches. Eds. Yael Ravin, Claudia Leacock. Oxford University Press, 1–29.
- Silk, Anni 2004.** Polüseemsete sõnade seletamine ja nende tähenduste eristamine sõnaraamatutes. – Toimiv keel II. Rakenduslingvistika konverentsi kogumik. Toim Jane Lepasaar, Maria-Maren Sepper. Tallinna Pedagoogikaülikool, Eesti Keele Instituut. (= Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti keele õppetooli toimetised 3.) Tallinn: TPÜ Kirjastus, 253–261.
- Swanepoel, Piet 1994.** Problems, Theories and Methodologies in Current

Lexicographic Semantic Research. – EURALEX '94 Proceedings. Eds. Willy Martin *et al.* Netherlands, 11–26.

NODE = The New Oxford English Dictionary. Oxford University Press, 1998. 2. trükk (2003) ilmus nime all „Oxford English Dictionary” (lüh ODE).

Tragel, Iona 2003. Eesti keele tuumverbid. (= Dissertationes linguisticae universitatis Tartuensis 3.) Tartu.

Õim, Haldur 1966. Polüseemiliste sõnade tähenduste eristamisest. – Keele modelleerimise probleeme I. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 188.) Tartu, 199–219.

Polysemy and lexicography

Margit Langemets

Linguists, computational linguists and language technologists all agree that polysemy is not easy to handle, either in theories or in applications. The only discipline dealing with an exhaustive description of semantic relations is lexicography. Although the division of meaning and inventory of word senses has mostly been considered a domain of chance without even dreaming of a theory (not at least until the 1990s), a dictionary is a welcome tool for empirical research, providing a preliminary list of senses. The next step should consist in the comparison of the dictionary data with those of a linguistic corpus, but unfortunately we are still lacking sufficiently large corpora, let alone convenient user interfaces with statistical support. The present paper starts with a comparison of the proportion of polysemy in word inventories of different languages, going on to describe, on the basis of the Defining Dictionary of Standard Estonian, the different ways used to explicate word meanings. The results are compared to the data published on a defining dictionary of English (LDOCE = Procter, P. (ed). Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow and London: Longman Group Ltd, 1978. 3rd edition 1995). Finally, some shortcomings typical of dictionary semantics (sense enumeration) are discussed.